

Tadeusz J. Zieliński

Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa

EUCHARYSTIA W KOŚCIOŁACH ORAZ INNYCH ŚRODOWISKACH EWANGELIKALNYCH

1. Wprowadzenie

Wywód na temat pojmowania i roli Eucharystii we wskazanym w tytule kręgu chrześcijańskim wymaga podania zwięzłej informacji wprowadzającej w dość słabo wciąż znane w Polsce zjawisko ewangelikalizmu. Trzeba je wyjaśniać na tle ogólnie pojętego protestantyzmu, gdyż zeń się wywodzi i stanowi jego istotny element. Nie wdając się w tłumaczenie zagadnień terminologicznych, należy zaznaczyć, iż coraz bardziej obecne w języku polskim określenie „ewangelikalizm” jest nazwą specyficznej odmiany pobożności protestanckiej. Charakteryzuje się ona przede wszystkim następującymi cechami:

1. podkreśleniem potrzeby doświadczenia przez każdego człowieka zasadniczego duchowego przełomu („nawrócenia”, „nowego narodzenia”), opartego na uznaniu własnej grzeszności i całkowitym zawierzeniu ukrzyżowanemu i zmartwychwstałemu Jezusowi Chrystusowi w celu uzyskania odpuszczenia win i życia wiecznego. Przełom ów ma owocować radykalnie zmienionym pod względem etycznym życiem;

2. stałą lekturą Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu uznawanego za autentyczne Słowo Boże, dane człowiekowi jako podstawowy przewodnik życia chrześcijańskiego;

3. ustawicznym wysiłkiem wyznawcy Chrystusa skierowanym na możliwie szerokie głoszenie orędzia biblijnego („Ewangelii”);

4. wskazywaniem potrzeby przynależności wierzącego do lokalnej wspólnoty chrześcijan praktycznie realizującej przywołane założenia. Wspólnota ta niekoniecznie musi mieć charakter formalnego związku wyznaniowego.

Hasłowo rzecz ujmując, wspólnym teologicznym i pobożnościowym mianownikiem chrześcijan ewangelikalnych jest: chrystocentryczny konwertyzm, biblicyzm, misyjność i minimalizm eklezjalny. W zależności od afiliacji konfesyjnej, do tych elementów najczęściej dodają oni kolejne czynniki, określające drugorzędne cechy ich tożsamości.

Uznaje się, że tak pojęty ewangelikalizm ukształtował się w XVIII wieku na skutek oddziaływania anglosaskiego purytanizmu i niemieckiego pietyzmu, a jego pierwszym szerokim upostaciowieniem był metodyzm¹. Od początku zatem swej historii był prądem wewnątrz protestantyzmu. Przyjmował kształt środowisk wewnątrz Kościołów protestanckich, w których dominowała innego rodzaju duchowość (np. konfesjonalna lub liberalna), względnie przyjmował postać odrębnych Kościołów (denominacji), w których rządził niepodzielnie, tak jak w przypadku wczesnych Kościołów metodystycznych, wielu Kościołów kalwińskich czy denominacji ewangelikalnych, które nie odwoływały się do wielkich tradycji teologicznych Reformacji (przykładem takich denominacji jest np. *Evangelical Free Church of America*). Pobożnością ewangelikalną przesiąknięte starsze od ewangelikalizmu wspólnoty anabaptystyczne i baptystyczne. Dzisiaj ewangelikalizm reprezentowany jest przede wszystkim przez wyznawców pentekostalizmu (zielonoświątkowców), ruchu powstałego przed niewiele wię-

---

¹ M.A. NOLL, *The Rise of Evangelicalism. The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*, Downers Grove Ill. 2004, *passim*.

cej niż stuleciem, przez zdecydowaną większość baptystów, znaczącą część anglikanów, prezbiterian i metodystów oraz niewielki odsetek luteran². Łącznie można mówić o ewangelikalizmie jako ogólnoświatowym ruchu chrześcijańskim skupiającym kilkaset milionów wiernych³. Na marginesie należy wspomnieć, że wielu autorów stoi na stanowisku, iż ewangelikalizm zaistniał także w obrębie rzymskiego katolicyzmu i prawosławia. Jego katolicką odmianą miałyby być przykładowo w Polsce Ruch Światło-Życie zorganizowany przez ks. Franciszka Blachnickiego⁴, a ogólniej w świecie – katolicki ruch charyzmatyczny⁵. Dyskusja zasadności tych stwierdzeń przekracza ramy niniejszego artykułu. W przedstawionych rozważaniach uwzględniamy wszakże tylko ewangelikalizm tradycyjny, tj. protestancki.

---

² R.V. PIERRARD, *Evangelicalism*, w: W.A. ELWELL (red.), *Evangelical Dictionary of Theology*, Grand Rapids Mich. 1989, s. 379-382; M. ELLINGSEN, *The Evangelical Movement. Growth, Impact, Controversy, Dialog*, Minneapolis 1988, *passim*. Wielowyznaniowość ewangelikalizmu ukazuje skład delegacji Światowej Wspólnoty Ewangelikalnej (World Evangelical Fellowship) do dialogu z Kościołem Katolickim wznowionego w 2009 roku, na czele której stoi duchowny luterancki z Ewangelickiego Kościoła Krajowego Wirtembergii ks. Rolf Hille (ur. 1947). Zob. *Consultation Between the World Evangelical Alliance and the Pontifical Council for Promoting Christian Unity*, „The PCPCU Information Service” Nr 132 [2009/III-IV], s. 73-74. Zob. też: T.J. ZIELIŃSKI, *Złożoność ewangelikalizmu*, „Jednota” 2011 nr 1-2, s. 7-9.

³ Liczbę samych zielonoświątkowców sekretarz Papieskiej Rady do Spraw Jedności Chrześcijan, bp Brian Farrell, określił w 2008 roku na sześćset milionów wyznawców. Liczbę tę trudno zweryfikować, jednak rzędu wielkości zjawiska wskazanego w źródle watykańskim nie należy lekceważyć. Nawet pomniejszając ją o połowę, przy dodaniu ewangelikanów innych tradycji, trzeba uznać, że ogółem ruch ten wciąż obejmuje populację kilkusetmilionową. Zob. B. FARRELL, *Secretary's Report on the Pontifical Council for Promoting Christian Unity 2007-2008*, „The PCPCU Information Service” Nr 130 [2008/IV], s. 243.

⁴ Zob. M. A. NOLL, C. NYSTROM, *Is the Reformation Over? An Evangelical Assessment of Contemporary Roman Catholicism*, Grand Rapids Mich. 2005, s. 29. Por. D. CUPIAŁ, *Na drodze ewangelizacji i ekumenii. Ruch Światło-Życie w służbie jedności chrześcijan*, Lublin 1996.

⁵ Zob. K. FOURNIER, *Ewangeliczni katolicy*, Warszawa 1998; M. TIMMIS, *Between Two Worlds. The Spiritual Journey of an Evangelical Catholic*, Colorado Springs Co. 2008.

2. Źródła do poznania ewangelikalnej percepcji Eucharystii

Już z podanej krótkiej prezentacji ewangelikalizmu wynika, że urzeczywistnia się on zarówno w postaci zwartych Kościołów (denominacji) ewangelikalnych, jak też środowisk wewnątrz Kościołów protestanckich zdominowanych przez inny styl duchowości. Ewangelikalizm nie ma zatem jednej wspólnej struktury, jednego wspólnego ośrodka decyzyjnego oraz powszechnie obowiązującego wykładu kluczowych zagadnień teologicznych. Choć istnieje pojęcie „teologii ewangelikalnej”, o czym świadczą chociażby tytuły dzieł teologicznych powstałych w tym środowisku⁶, to jednak elementem łączącym różne jej ujęcia są kardynalne założenia tradycyjnego protestantyzmu, które poszczególni autorzy postrzegają przez pryzmat przyjętych w ewangelikalizmie akcentów pobożnościowych i uzupełniają elementami właściwymi ich partykularnej tradycji konfesyjnej względnie teologicznej. Największa zgodność występuje w zakresie teologii właściwej (w tym nauki o Trójcy Świętej), chrystologii i soteriologii, największe różnice zaś w obszarze szeroko pojętej eklezjologii, a zwłaszcza sakramentologii. Ewangelikanie tradycyjnie opowiadają się za sakramentologią – gdyby użyć określenia z warunków anglikańskich – „niskokościelną” („Low Church”), względnie – na tle perspektywy rzymskokatolickiej – zredukowaną. Znaczący to, że zwykle teologowie ewangelikalni dostrzegają nikłą zbawczą sprawczość obu sakramentów, tj. chrztu i Komunii Świętej⁷. Jest to podyktowane akcentowaniem pozaobrzędowej więzi chrześcijanina z Chrystusem.

---

⁶ Na przykład: D.G. BLOESCH, *Essentials of Evangelical Theology*, Peabody Mass. 2005; S.J. GRENZ, *Revisioing Evangelical Theology. A Fresh Agenda for the 21st Century*, Downers Grove Ill. 1993; T. LARSEN, D.J. TREIER (red.), *The Cambridge Companion to Evangelical Theology*, Cambridge–New York 2007; G. McDERMOTT (red.), *The Oxford Handbook of Evangelical Theology*, Oxford–New York 2010; D.F. WELLS, *No Place for Truth or What-ever Happened to Evangelical Theology?*, Grand Rapids Mich. 1993.

⁷ Oznacza to, że za konstytutywne dla wstąpienia człowieka w więź z Bogiem uznają posiadanie ufnej wiary w Jezusa Chrystusa jako zbawiciela człowieka. Udział w sakramencie pozbawiony autentycznej wiary postrzegają jako niewystarczający dla nawiązania tej więzi. Ewangelikanie posługujący się pojęciem sakramentu zwykle postrzegają go na sposób augustiański: *accedit verbum ad elementum et fit sacramentum*.

W związku z tym trzeba postawić pytanie, gdzie należy szukać autorytatywnych ewangelikalnych wypowiedzi na interesujący nas tutaj temat Eucharystii. Dotykając od razu istoty sprawy, wypada stwierdzić, że w przypadku zagadnień teologicznych raczej można mówić o wypowiedziach reprezentatywnych dla ogółu ewangelikalnych chrześcijan, a autorytatywnych dla denominacji, które podjęły się sformułowania oficjalnych stanowisk w danej sprawie. Pod tym względem ewangelikalizm jest podobny do swojej macierzy, czyli do protestantyzmu w ogólności. Podobnie jest w przypadku Eucharystii. Rekonstrukcja ewangelikalnych poglądów na ten sakrament⁸ możliwa jest przede wszystkim na podstawie stanowisk poszczególnych denominacji ewangelikalnych, tam gdzie one zaistniały, oraz na podstawie wypowiedzi teologów i innych wyróżniających się przedstawicieli tego kręgu. By rzecz skonkretyzować, należy wskazać, że najważniejsze w tym względzie będą oficjalne stanowiska uprawnionych organów kościelnych, jak np. synodów i rad kościelnych, a także kompendia teologii i monografie teologiczne kompetentnych teologów⁹. W Polsce zagadnienie Eucharystii określone jest w lakonicznej formie w Kościele Chrześcijan Baptystów w *Wyznaniu wiary baptystów polskich z 1930 roku*¹⁰ oraz w Kościele Zielonoświątkowym w *Stanowisku Naczelnej Rady Kościoła Zielonoświątkowego w RP w sprawie Wieczerzy Pańskiej*

---

⁸ O stosowaniu pojęcia „sakrament” w ewangelikalizmie będzie jeszcze mowa.

⁹ W świecie anglosaskim ostatnio popularne są opracowania zestawiające różne spojrzenia konfesyjne na wybrane zagadnienia dogmatyczne. Problematyki eucharystycznej, przy uwzględnieniu perspektyw ewangelikalnych, dotyczą np.: G.T. SMITH (red.), *The Lord's Supper. Five Views. Roman Catholic, Lutheran, Reformed, Baptist, Pentecostal*, Downers Grove Ill. 2008; J.H. ARMSTRONG (red.), *Understanding Four Views on the Lord's Supper*, Grand Rapids Mich. 2007; D.R. STOFFER, *The Lord's Supper. Believers' Church Perspectives*, Scottsdale Pa. 1997.

¹⁰ Jedno z postanowień tej konfesji dotyczące Eucharystii brzmi następująco: „Wierzmy, że Jezus Chrystus ustanowił dla swego zboru Wieczerzę Pańską w tym celu, aby Jego wyznawcy, łamiąc i spożywając chleb oraz pijąc z kielicha wino, w duchowy sposób przyjmowali Jego ciało i krew [...], i przez to aż do Jego powrotu opowiadali Jego śmierć [...]. Przez uczestniczenie w tej pamiątce wierzący na nowo przypominają sobie gorzką mękę i śmierć swego Zbawiciela, na nowo uświadamiają sobie, że jako zbór stanowią Jego święte ciało” – *Wyznanie wiary baptystów polskich z 1930 roku*, w: *Przepisy prawne Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2010, s. 164.

z września 2002¹¹. Obszerniejsze wywody, z oczywistych względów o niższej randze autorytatywności, można znaleźć w uznanych w środowiskach ewangelikalnych wykładach dogmatyki¹². Istotnym źródłem do poznania rozważanej tematyki są raporty z dialogów ekumenicznych prowadzonych przez Kościoły i inne środowiska ewangelikalne, w tym dialogu baptyścyczno-katolickiego i pentekostalno-katolickiego¹³.

3. Eucharystia w ewangelikalizmie – systematyczna charakterystyka

Punktem wyjścia ewangelikalnych ujęć Eucharystii są przede wszystkim cztery passusy z Nowego Testamentu: Mt 26,26-30; Mk 14,22-26; Łk 22,14-20; 1 Kor 11,23-26¹⁴. Ich wykład ma podstawowe znaczenie dla określenia wszystkich aspektów ewangelikalnego sposobu postrzegania i praktykowania obrzędu powstałego w chrześcijaństwie w nawiązaniu do Ostatniej Wieczerzy Jezusa z Nazaretu i Jego uczniów, odbytej w wigilię Jego ukrzyżowania.

3.1. Nazewnictwo

Najczęściej stosowanym w kręgach ewangelikalnych określeniem omawianego obrzędu jest Wieczerza Pańska, a to ze względu na pry-

---

¹¹ *Stanowisko Naczelnej Rady Kościoła Zielonoświątkowego w RP w sprawie Wieczerzy Pańskiej z września 2002*, w: M. KAMIŃSKI, *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce w latach 1988-2008. Studium historyczno-ustrojowe*, mps pracy doktorskiej przedłożonej Radzie Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, Warszawa 2011, s. 304-306.

¹² W Polsce za takie można uznać np. T.C. HAMMOND, *Zarys teologii*, tłum. M. Wichary, Włocławek 2004; B. MILNE, *Poznaj prawdę. Kompendium teologii chrześcijańskiej*, tłum. A. Gandecki, Katowice 1992; C.C. RYRIE, *Podstawy teologii*, tłum. P. Zaremba, Dallas Tx 1994; K. WIAZOWSKI, *Podstawowe zasady wiary chrześcijańskiej*, Warszawa 2002.

¹³ Zob. np. *Raport piątej fazy międzynarodowego dialogu między niektórymi klasycznymi Kościołami zielonoświątkowcami i ich przywódcami a Kościołem Rzymskokatolickim (1998-2006)*, tłum. T. Józefowicz, SiDE 2009 Nr 2, s. 59-176.

¹⁴ R.S. WALLACE, *Lord's Supper*, w: W. ELWELL, P. TOON (red.), *The Concise Evangelical Dictionary of Theology*, London 1991, s. 287.

mat tego terminu w Nowym Testamencie. Stosowane są również nazwy: Komunia Święta, Stół Pański, Święta Wieczerza, Eucharystia, Łamanie Chleba, wśród ewangelikalnych luteran zaś także Sakrament Ołtarza. Należy zauważyć wzrastającą popularność terminu Eucharystia¹⁵. Ewangelikanie, będący członkami Kościołów nieewangelikalnych, używają określeń przyjętych w ich środowisku kościelnym.

Zgodnie z tradycją ogólnoprotestancką Wieczerza Pańska jest oprócz chrztu uznawana za jeden z dwóch głównych obrzędów chrześcijaństwa, które mają być ustawicznie sprawowane w Kościele. Obrzędy te określane są przez ewangelikanów „ustanowieniami” (ang. *ordinances*), ze względu na ustanowienie ich przez Zbawiciela, względnie – zgodnie z tradycją Kościoła Zachodniego – „sakramentami”. Pojęcie „sakrament” używane było przez twórców ewangelikalizmu z Johnem Wesleyem (1703-1791) na czele, a także wśród pionierów wyznań obecnie związanych z ewangelikalizmem, by wskazać *Krótkie wyznanie wiary* prekursora baptyzmu Johna Smitha z 1610 roku, w którym w § 28 głosi on: „Istnieją dwa sakramenty ustanowione przez Chrystusa w Jego świętym Kościele, do sprawowania których powołał urząd nauczający, a mianowicie Chrzest Święty i Święta Wieczerza”¹⁶. Wzrost tendencji katolizujących w XIX-wiecznym Kościele Anglii i pogłębiające się w tym kontekście nastawienie antykatolickie wśród protestantów anglosaskich powodowało odstępowanie przez niektórych ewangelikanów od terminu „sakrament”¹⁷. Na przełomie XX i XXI wieku, zwłaszcza dzięki wpływom ruchu ekumenicznego, pojęcie to na nowo umacnia się w ewangelikalnej terminologii teologicznej.

---

¹⁵ R.T. BECKWITH, *Eucharist*, w: S.B. FERGUSON, D.F. WRIGHT (red.), *New Dictionary of Theology*, Leicester–Downers Grove 1988, s. 236.

¹⁶ *A Short Confession of Faith, 1610*, w: W.L. LUMPKIN (red.), *Baptist Confessions of Faith*, Valley Forge Pa. 1969, s. 109.

¹⁷ K.G. JONES, *Sacrament, Sign and Symbol*, w: J.H.Y. BRIGGS (red.), *A Dictionary of European Baptist Life and Thought*, Milton Keynes–Colorado Springs, Co. 2009 [dalej: DEBLT], s. 444-445.

3.2. Materia, forma i częstotliwość sprawowania

Ewangelikanie sprawują Wieczerzę Pańską zawsze przy użyciu chleba i wina. Rzadko stosuje się szczególne wymagania co do rodzaju chleba i wina. Raczej wyjątkowo stosuje się chleb niekwaszony, wskazując, że w trakcie nabożeństwa w użyciu powinien być „chleb powszedni” (por. Mt 6,11; Łk 11,3). W kontekście rozwoju XIX-wiecznego ruchu trzeźwościowego, w okresie tym zaczęto wprowadzać w niektórych zborach (kongregacjach, parafiach, gminach) ewangelikalnych wino niesfermentowane¹⁸. Można uznać, że praktyka ta dotyczy obecnie mniejszości przypadków. Zgodnie z postulatami Reformacji, ewangelikalni protestanci stoją na stanowisku, że żadnemu uczestnikowi Wieczerzy Pańskiej nie można odmawiać spożywania obu elementów eucharystycznych. Choć wciąż stosowana jest praktyka używania wspólnego kielicha, to w ostatnich dziesięcioleciach ze względów higienicznych w wielu kongregacjach anglosaskich wprowadzono indywidualne kieliszki dla poszczególnych uczestników obrzędu komunijnego. Zwyczaj ten z trudem upowszechnia się w Polsce.

Formą Wieczerzy Pańskiej jest zwykle wypowiedzenie przez osobę przewodniczącą obrzędowi słów Ustanowienia, w wersji podanej w cytowanych czterech passusach nowotestamentowych.

Wspomniany już minimalizm sakramentalny większości ewangelikanów, wynikający głównie z akcentowanego przez nich prymatu Słowa Bożego w życiu Kościoła i indywidualnego chrześcijanina, spowodował, że Eucharystię sprawują oni stosunkowo rzadko, co w dużym stopniu jest dziedzictwem tradycji kalwińskiej i zwingliańskiej (reformowanej). Celebracja raz na kwartał (w jedną niedzielę w ciągu trzech miesięcy) nie była w przeszłości wyjątkiem. Współcześnie zdecydowana większość zborów ewangelikalnych, także w takich wspólnotach jak Kościół Anglii, sprawuje obrzęd komunijny tylko w jedną niedzielę miesiąca. W mniejszości znajdują się denominacje ewangelikalne (np. tzw. Christian Churches, Disciples of Christ oraz bracia

---

¹⁸ *Lord's Supper*, w: R. BALMER, *Encyclopedia of Evangelicalism*, wyd. 2, Waco Tx 2004, s. 414-415.

plymuccy), celebrujące Eucharystię w każdą niedzielę. Trudno więc uznać, że Wieczerza Pańska odgrywa pierwszorzędną rolę w ewangelikalnym życiu wspólnotowym.

Eucharystię sprawuje się w ramach nabożeństwa, gdyż zawsze jest obrzędem wspólnotowym¹⁹. Odbywa się w klimacie podniosłości i powagi. Z zasady stanowi część nabożeństwa niedzielnego. Poza niedzielą Wieczerzą celebryje się także w Wielki Piątek (dotyczy to zwłaszcza krajów o większości ludności luterańskiej, gdzie także protestanci nie-luteranie uroczysto obchodzą pamiątkę Ostatniej Wieczerzy). Obrzęd komunijny sprawowany bywa także w ramach nabożeństw urządzanych z okazji synodów i podobnych zjazdów kościelnych lub międzywyznaniowych, kiedy staje się on silnym wyrazem jedności wyznawców Chrystusa²⁰. Wielu duszpastry ewangelikalnych praktykuje też udzielanie Komunii Świętej osobom chorym i znajdującym się w niebezpieczeństwie śmierci w miejscach, gdzie się znajdują²¹.

3.3. Wykładnia treści teologicznej Wieczerzy Pańskiej

Z natury ewangelikalizmu jako ruchu pobożnościowego wynika brak jednej wspólnej szczegółowej teologii łączącej wiernych tego kręgu. Ewangelikanów jednoczą bowiem podstawowe wspólne przeświadczenia, które nie tworzą wszakże całościowego systemu teologicznego. Poszczególni przedstawiciele ewangelikalizmu mieszczą się zwykle w spuściznie teologicznej własnej tradycji wyznaniowej lub kościelnej, przydając jej ewentualnie bliskie im akcenty wynikające z ich typu duchowości. Przykładowo, ewangelikalny anglikanin będzie podzielał

---

¹⁹ W środowisku ewangelikalnym niewyobrażalne jest sprawowanie Wieczerzy bez udziału co najmniej dwóch osób.

²⁰ Wielkie zgromadzenia reprezentantów środowisk ewangelikalnych w rodzaju Trzeciego Kongresu Światowej Ewangelizacji (Cape Town 2010 rok) jako element programu celebryją nabożeństwo z Komunią Świętą, sprawowaną przez duchownych różnych wyznań.

²¹ Taka forma Wiatyku praktykowana jest np. w Baptystycznym Domu Opieki w Białymstoku.

poglądy anglikanizmu na konieczność episkopalnego ustroju Kościoła, ewangelikalny luteranin będzie najprawdopodobniej wyznawał Lutrową naukę o dwóch regimentach, ewangelikalny baptysta zaś będzie wierzył w zasadność odmawiania chrztu dzieciom. Podobnie rzecz się ma w odniesieniu do pojmowania Eucharystii. Ewangelikalni przedstawiciele poszczególnych wyznań i tradycji teologicznych zwykle podzielają jej interpretację dominującą w ich kontekście kościelnym. Dlatego, rozpatrując ewangelikalną percepcję znaczenia Wieczerzy Pańskiej, trzeba przedstawić trzy zasadnicze teologiczne wyjaśnienia tego sakramentu. Ukazane zostaną one w kolejności podyktowanej stopniem ich rozpowszechnienia wśród ewangelikalnych chrześcijan. Zanim jednak przystąpimy do ukazania wspomnianych trzech interpretacji, należy przedstawić przeświadczenia dotyczące Wieczerzy łączące ogół ewangelikalnych protestantów, niezależnie od przyjętej przez nich partykularnej wykładni teologicznej Eucharystii. Trzeba dodać, że ewangelikanie zwykle tolerują między sobą omawianą różnorodność interpretacyjną dotyczącą Wieczerzy Pańskiej²².

Po pierwsze zatem, Wieczerza pojmowana jest przez ewangelikalny ogół jako akt przypomnienia (anamnezy) Ostatniej Wieczerzy, cierpienia, skazania, męki krzyżowej i ofiary zbawczej Jezusa Chrystusa, w kontekście Jego zmartwychwstania oraz perspektywy Jego powtórnego przyjścia (Paruzji)²³. Poprzez obrzęd komunijny wydarzenia te stają przed oczami chrześcijanina, co ma służyć jego przemianie i głębszemu oddaniu Bogu w Chrystusie. W trakcie sprawowania Eucharystii zwykle przyzywany jest Duch Święty, by przemienił serca uczestników Wieczerzy i wzmocnił ich chrześcijańskie powołanie. Komunia jest postrzegana jako akt jednoczący zbór lokalny i wyposażający go do dal-

---

²² Na odnotowanie zasługuje fakt, że analogiczna postawa występuje w ramach ogólnoprotestanckich tendencji zjednoczeniowych. Na mocy *Konkordii leuenberskiej* Kościoły tworzące Wspólnotę Kościołów Ewangelickich Europy uznały prawo wiernych do różnych interpretacji Eucharystii. Zob. *Konkordia leuenberska. Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie zawarta 16 marca 1973 roku*, tłum. K. Karski, Bielsko-Biała 2002 (szczególnie ustępy 18-20, s. 11).

²³ Zob. np. *Stanowisko Naczelnej Rady Kościoła Zielonoświątkowego...*, dz. cyt., pkt 9, s. 305.

szej służby Panu Kościoła. W świadomości wielu ewangelikanów Wieczerza Pańska jest zapowiedzią eschatologicznej Uczty Baranka (por. Ap 19,9), która u kresu czasu zgromadzi wokół Chrystusa Pana ogół szczerych wyznawców.

Po drugie, ogół ewangelikalnych protestantów jest zgodny co do tego, że Wieczerza Pańska nie ma charakteru ofiarniczego, przebłagalnego, tak jak go rozumie teologia rzymskokatolicka²⁴. Wynika to z przeświadczenia o wyjątkowym charakterze ofiary krzyżowej Jezusa Chrystusa, która w ewangelikalnym rozumieniu ze względu na swą zupełną wystarczalność przed Bogiem raz na zawsze zniosła potrzebę składania przez Kościół jakichkolwiek ofiar²⁵. Z tezą tą związane jest też przeświadczenie o braku teologicznej podstawy dla kapłaństwa ofiarniczego (hierarchicznego) w Kościele, co znajduje m.in. wyraz w określeniu kręgu szafarzy Eucharystii. Wyrazem dystansu wobec kategorii ofiarniczych jest nazwa stołu, na którym sprawuje się Wieczerzę. Nazywany jest on zwykle stołem komunijnym, rzadziej Stołem Pańskim.

Interpretacja zwingliańska

Jest to pogląd wśród ewangelikanów najbardziej rozpowszechniony i nawiązuje on do stanowiska wyrażonego przez szwajcarskiego reformatora Ulryka Zwingliego (1484-1531). Polega na przekonaniu, że chleb i wino w Wieczerzy są widzialnym Słowem Bożym, przypominającym chrześcijanom o ciele i krwi Chrystusa ofiarowanym dla ich zbawienia na Krzyżu Golgoty. W trakcie czynności sakramentalnej Jezus Chrystus jest obecny w zgromadzeniu ludzi wierzących na mocy danej obietnicy: „gdzie są dwaj albo trzej zebrani w imię moje, tam jestem pośród nich” (Mt 18,20). Chleb pozostaje chlebem, wino pozostaje winem. Uczestnik sakramentu, pożywając jego elementy, wspomina

---

²⁴ Zob. G. Koch, *Eucharistie*, w: W. Beinert, *Lexikon der Katholischen Dogmatik*, Freiburg–Basel 1997, s. 148.

²⁵ Stosowana w tym kontekście argumentacja odwołuje się przede wszystkim do passusów z Hbr 10,10.14. Por. L.L. MORRIS, *Sacrifice*, w: *New Dictionary of Theology*, dz. cyt., s. 608; L.L. MORRIS, *The Atonement*, Leicester 1983, J.I. PACKER (red.), *Eucharistic Sacrifice*, London 1962; J. STOTT, *Krzyż Chrystusa*, tłum. A. Gandecki, Katowice 2003.

śmierć Chrystusa za jego grzechy, głębiej jednoczy się (wchodzi w komunię, pogłębia swą komunię) ze zmartwychwstałym i wywyższonym Panem oraz otrzymuje wzmocnienie na dalszą drogę życia chrześcijańskiego²⁶. Komunia, która powinna być przyjęta przez wierzącego w postawie skruchy i żalu za grzechy, jest potwierdzeniem otrzymania odpuszczenia grzechów i życia wiecznego. Omawiany pogląd określany jest mianem „memorializmu” lub „symbolizmu”, a to ze względu na podkreślanie przezeń, że Wieczerza przypomina zbawcze czyny Jezusa Chrystusa, oraz ze względu na przyznawanie przezeń elementom eucharystycznym statusu symboli ciała i krwi Chrystusa. Powstał on w przeciwstawieniu zapatrywaniom przyjmującym, że ciało i krew Chrystusa są rzeczywiście w Eucharystii obecne, czy to poprzez przestoczenie chleba i wina w ciało i krew Chrystusa (transsubstancjacja), przez zaistnienie ciała i krwi Chrystusa wraz z chlebem i winem (konsubstancjacja) czy wreszcie dzięki duchowemu pożywaniu ciała i krwi Chrystusa obecnego w niebie przy pomocy materialnego chleba i wina (pogląd kalwiński). Ewangeliczne słowa Chrystusa „to jest ciało moje”, „to jest krew moja” zwolennicy zapatrywania zwinglińskiego odczytują w powiązaniu z wypowiedzią J 6,63 „Duch ożywia. Ciało nic nie pomaga”²⁷. Pożytek duchowy z Wieczerzy jest jednak rzeczywisty. Dla wielu zwolenników tego poglądu obrzęd ten jest autentycznym środkiem łaski Boga, który posługuje się Wieczerzą w prowadzeniu chrześcijanina przez życie.

Interpretacja kalwińska

Ewangelikalne Kościoły prezbiterańskie i kongregacyjne oraz ewangelikanie z innych względów związani z reformowaną tradycją

---

²⁶ Por. T.S. SCHREINER, M.R. CRAWFORD (red.), *The Lord's Supper. Remembering and Proclaiming Christ Until He Comes*, Nashville Tenn. 2010; W. SHURDEN (red.), *Proclaiming the Baptist Vision: Baptism and Lord's Supper*, Macon Ga. 1999. Por. M. WALKER, *Baptists at the Table. Nineteenth Century Baptist Eucharistic Theology and Practice*, London 1992.

²⁷ Niektórzy anglosascy krytycy omawianego poglądu, jako przeciwstawionego teorii „rzeczywistej obecności” Chrystusa (*real presence*), kwitują go sarkastycznie mianem teorii „rzeczywistej nieobecności” Chrystusa (*real absence*).

teologiczną (w tym znacząca część baptystów) przyjmują kalwińską interpretację Wieczerzy Pańskiej. Zakłada ona realną acz duchową – w przeciwieństwie do realnej i cielesnej – obecność Chrystusa. W opinii jej zwolenników polega ona na komunikowaniu ciała i krwi Chrystusa, tronującego po prawicy Ojca, poprzez spożywanie chleba i wina eucharystycznego²⁸. Dobra doczesne stają się instrumentem duchowego zespolenia się chrześcijanina z jego Panem zasiadającym w majestacie. Nie zachodzi ich przemiana w ciało i krew, jak chce koncepcja transsubstancjacji, a również ciało i krew Zbawiciela nie są podane „w, z i pod” elementami chleba i wina, jak chce pogląd luterański, gdyż obowiązuje tutaj *Extra Calvinisticum*²⁹. Sakrament jest rzeczywistym instrumentem łaski Bożej, jej kanałem, umożliwiającym otrzymanie dóbr, w inny sposób niedostępnych. Przez Wieczerzę Chrystus udziela wiernym niezrównanej wspólnoty ze sobą. Dlatego przynosi ona człowiekowi szczerze wierzącemu wielki pożytek jako „znak i pieczęć” wiecznego zbawienia³⁰. Wiodący przedstawiciel XIX-wiecznego baptyzmu brytyjskiego, Charles Haddon Spurgeon (1834-1892)³¹, tak przedstawiał rozumienie Eucharystii, dobrze mieszczące się w prezentowanym tutaj ujęciu: „Wieczerza Pańska ukazuje udzielenie nam całego ciała Chrystusa, danego nam dla posilenia. Jeśli wnikiemy w jej praw-

---

²⁸ Więcej: K.A. MATHISON, *Given for You. Reclaiming Calvin's Doctrine of the Lord's Supper*, Phillipsburg NJ 2002; R. LETHAM, *The Lord's Supper. Eternal Word in Broken Bread*, Phillipsburg NJ 2001.

²⁹ Pogląd głoszący, że po wcieleniu Chrystusa Jego boska natura nie jest całkowicie objęta Jego naturą ludzką, w konsekwencji czego występuje zakres, w którym natura boska znajduje się „poza” (*extra*) naturą ludzką. Chrystus obecny teraz wśród ludzi w swej boskości, nie przychodzi do nich w swej naturze ludzkiej, gdyż ta jest wywyższona na prawicę Ojca. Stąd ortodoksyjnym kalwinistom przypisuje się w kontekście Eucharystii powiedzenie „Chrystus jest w niebie, a nie w chlebie”. Zob. *Extra Calvinisticum*, w: J. HANSELMANN, U. SWARAT, *Fachwörterbuch Theologie*, wyd. 2, Wuppertal 1996, s. 68.

³⁰ Zob. więcej na temat tego pojęcia w teologii reformowanej: G.C. BERKOUWER, *The Sacraments as Signs and Seals*, w: D.K. MCKIM (red.), *Major Themes in the Reformed Tradition*, Grand Rapids Mich. 1992, s. 217-233.

³¹ Zob. J. ARMSTRONG, *Spurgeon, Charles Haddon*, w: T. LARSEN (red.), *Biographical Dictionary of Evangelicals*, Downers Grove Ill. 2003, s. 624-627.

dziwe znaczenie zyskamy odrodzenie i ożywienie, gdyż mamy tu coś więcej niż zwykle dotknięcie ręką. Oto cały Chrystus wstępuje w nas duchowo i jednoczy się z naszym najgłębszym jestestwem [...]. Żadna siła na ziemi nie może mi zatem odebrać tej drobinę chleba, którą spożyłem, trafi ona tam, gdzie przemieni się w moją krew, mięśnie i kości. Stanie się cząstką mnie i mną samym. Ta kropla wina, którą wypilem, popłynie moimi arteriami i stanie się cząstką mnie samego. A zatem człowiek, który przyjmuje Jezusa przez wiarę, by był jego Zbawicielem, dobrą cząstkę wybrał [...], gdyż przyjął Chrystusa do swego najgłębszego jestestwa”³².

Interpretacja luterańska

Jest to najmniej rozpowszechniony wśród ewangelikanów pogląd eucharystyczny. Przyjmują go z oczywistych względów przede wszystkim luteranie przynależący do ewangelikalnego kręgu, ale też np. wielu ewangelikalnych baptystów w Niemczech, Skandynawii, na Łotwie i w Estonii. Jak powszechnie wiadomo, ze względu na oparcie tej interpretacji na przeświadczeniu o rzeczywistej i cielesnej obecności ciała i krwi Chrystusa „w, z i pod” sakramentalnym chlebem i winem, określa się go mianem konsubstancjacji (współsubstancjalności) i został dogłębnie opracowany przez Marcina Lutra³³. Wierny, spożywając chleb i wino eucharystyczne, przyjmuje jednocześnie ciało i krew Chrystusa. Chleb pozostaje chlebem, wino pozostaje winem, a zatem nasze zmysły podczas Eucharystii nas nie mylą, ale jednocześnie w chlebie, z chlebem i pod chlebem otrzymujemy prawdziwe ciało Pańskie, w winie, z winem i pod winem otrzymujemy prawdziwą krew Pańską. W ten sposób teoria konsubstancjacji łączy literalną lekturę słów Ustanowienia i empiryczne doświadczenie spożywania chleba i wina.

---

³² Za: J.M. GORDON, *Evangelical Spirituality. From the Wesleys to John Stott*, London 1992, s. 166.

³³ Więcej: M. UGLORZ, *Świadectwo Lutra o Wieczerzy Pańskiej*, „Rocznik Teologiczny” 1986 z. 1, s. 109-129.

3.4. Szafarze

Sprawowanie Wieczerzy Pańskiej przez ewangelikanów dokonuje się zwykle zgodnie z porządkiem Kościołów, do których przynależą. Ich poglądy na kwestię kręgu osób uprawnionych do administrowania sakramentów (ustanowień Pańskich) różnią się zatem między sobą. W szeregu Kościołów, a zwłaszcza w wielu Kościołach anglikańskich i luterańskich, sprawowanie Eucharystii zastrzeżono dla poprawnie ordynowanych duchownych. W większości innych Kościołów, w których znajdują się znaczące kręgi ewangelikalne, oraz w Kościołach ewangelikalnych zasadą jest, że Wieczerzy Pańskiej przewodniczy duchowny. Należy wszakże odnotować, że np. w wielu Kościołach baptystycznych i kongregacyjnych ze względu na wolę podkreślenia wagi powszechnego kapłaństwa wszystkich chrześcijan, od czasu do czasu dopuszcza się przewodniczenie Eucharystii osobie nieordynowanej. Przykładowo, wiodący przedstawiciel kongregacjonalistów angielskich, pastor R. W. Dale (1829-1895), zawsze baczył, by jednemu nabożeństwu komuniijnemu w roku przewodniczył laik³⁴. W kilku diecezjach Kościołów anglikańskich, w których dominują zwolennicy ewangelikalizmu, ma miejsce praktyka „świeckiego przewodniczenia” (*lay presidency*) Eucharystii, dopuszczona przez właściwe prawo kościelne, a niejednokrotnie kontestowana przez biskupów innych diecezji lub prowincji³⁵. Należy także pamiętać o istnieniu Kościołów ewangelikalnych, które radykalnie kwestionując kapłaństwo hierarchiczne, z zasady odrzucają pojęcie ordynacji duchownej (lub jej odpowiedników) i uznają, że nikt nie ma prawa określać się mianem duchownego. We wspólnotach takich, np. w zborach braci pływuckich (w Polsce skupionych głównie w Kościele Wolnych Chrześcijan), Wieczerzę prowadzi może osoba wyznaczona przez kolegium starszych zboru.

---

³⁴ H. DAVIES, *English Free Churches*, wyd. 2, London–New York 1963, s. 164.

³⁵ P. SOUTHWELL, *Evangelicalism and Sacraments*, w: R.T. FRANCE, A.E. MCGRATH (red.), *Evangelical Anglicans. Their Role and Influence in the Church Today*, London 1993, s. 78.

3.5. Przesłanki przystąpienia

Pierwszorzędnym warunkiem przystąpienia do Eucharystii jest dla ewangelikanów osobista wiara w Jezusa Chrystusa, którą gotowi są stawiać przed wymogiem bycia ochrzczonym. Ze względu na brak zgody większości przedstawicieli tego ruchu na chrzest niemowląt, wymóg posiadania autentycznej wiary w Zbawiciela jawi się przy wspólnych celebracjach eucharystycznych ewangelikanów różnych tradycji jako podstawowa wspólna przesłanka uczestnictwa w Wieczerzy Pańskiej³⁶. Ponieważ w ewangelikalizmie w zasadzie nie ma denominacji odrzucających potrzebę sprawowania chrztu³⁷, niemal wszystkie osoby przystępujące do Komunii Świętej w kręgach ewangelikalnych przyjęły jakąś formę chrztu. Ewangelikanie praktykujący wyłącznie chrzest osób świadomych (tzw. chrzest wierzących) nierzadko stawiają wymóg legitymowania się właśnie takim chrztem jako warunkiem przystąpienia do Wieczerzy Pańskiej. Podejście takie określa się mianem „zamkniętej komunii” (*strict communion*)³⁸.

Oprócz formalnego wymogu bycia ochrzczonym stosuje się kryteria dodatkowe, w szczególności natury moralnej. Ewangelikanie pod-

---

³⁶ Jeśli interkomunia zyskuje akceptację ewangelikanów, to głównie w odniesieniu do osób o zbliżonym typie pobożności. Oczywiście wyjątek od tej zasady stanowi przyrządek duchownych ewangelikalnych w Kościołach nieewangelikalnych. Tam praktyka kościelna zmusza ich do przestrzegania gościnności eucharystycznej wymaganej przez prawo kościelne.

³⁷ Jedynym poważnym wyjątkiem od tej zasady jest Armia Zbawienia, denominacja o charakterze metodystycznym, która zrezygnowała ze sprawowania jakichkolwiek tradycyjnych sakramentów, w tym chrztu i Wieczerzy. Na temat tej wspólnoty zob. K. KARSKI, *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007, s. 208-209.

³⁸ „Komunia zamknięta” może oznaczać w niektórych kręgach także ograniczenie dostępu do tego obrzędu wyłącznie dla członków danego wyznania, denominacji, a nawet lokalnej kongregacji. Praktyka ta nazywana jest w języku angielskim „ogradzaniem Stołu Pańskiego” (*fencing the table*) i w opinii jej zwolenników służy zapewnieniu godnego przystępowania do Wieczerzy. Zbór stosujący takie restrykcje stoi bowiem nierzadko na stanowisku, że na podstawie znajomości stylu życia swych członków jest w stanie stwierdzić, kto jest godny, a kto nie przystępować do Stołu Pańskiego. Zob. F.W. BOWERS, *Strict Communion*, DEBLT, s. 483; K.G. JONES, *Communion and Intercommunion*, DEBLT, s. 110.

kreślają wymóg godnego przystępowania do Komunii, w nawiązaniu do zalecenia apostoelskiego z 1 Kor 11,27-29. Za godną przyjęcia Wierzy Pańskiej uznaje się osobę, która odwróciła się od nagannych postaw, pojednała się z otoczeniem, ma postanowienie poprawy i uzyskała odpuszczenie grzechów³⁹. Ewangelikalizm nie zna przyjętego w rzymskim katolicyzmie rozróżnienia grzechów na ciężkie i lekkie⁴⁰. Wierny musi sam rozsądzić, czy jego stosunek do popełnionych niegodnych czynów kwalifikuje go do przystąpienia do Komunii. W wspólnotach opartych na eklezjologii kongregacyjnej zachowania wiernych uznawane za szczególnie naganne mogą pociągać za sobą sankcję kościelną w postaci wykluczenia ze zboru (parafii, gminy etc.) lub pozbawienia prawa przystępowania do Komunii. Są to przejawy ekskomunikacji mające zwykle znaczenie w zakresie dostępu do Eucharystii. W większości Kościołów ewangelikalnych nie ma sztywnych minimalnych granic wieku przystępowania do tego sakramentu. Wyznacza go zwykle fakt przyjęcia chrztu, choć znane są przypadki podawania przez rodziców elementów eucharystycznych dzieciom, które w opinii właściwych organów kościelnych nie kwalifikują się jeszcze do przyjęcia chrztu.

4. Wnioski

W przeciwieństwie do Kościołów chrześcijańskich o najdłuższej tradycji, Kościoły ewangelikalne, a także środowiska ewangelikalne znajdujące się w innych wspólnotach, nie sytuują Eucharystii w centrum życia duchowego. Pozycję taką ma zwiastowanie biblijnego Słowa

---

³⁹ Ewangelikalni protestanci stoją na stanowisku, że wystarczającą formą wyznania grzechów jest przedstawienie ich w modlitwie bezpośrednio Bogu. Odpuszczenie następuje na podstawie Bożej obietnicy danej wszystkim szczerze pokutującym. Tak zwana spowiedź uszna jest w niektórych kręgach dopuszczana, lecz nie jest warunkiem uzyskania absencji. Tam, gdzie jest praktykowana, podkreśla się jej duszpasterską doniosłość. Zob. W.C.G. PROCTOR, *Absolution*, w: W.A. ELWELL (red.), *Evangelical Dictionary of Theology...*, dz. cyt., s. 8.

⁴⁰ Na przykład kanon 916 obowiązującego kodeksu prawa kanonicznego Kościoła Katolickiego.

Bożego odbywające się zarówno w lokalnym zborze i w środowisku pokościelnym, jak i czytane oraz rozważane na potrzeby pojedynczego chrześcijanina. Dwa sakramenty chrztu i Wieczery Pańskiej, zwane także ustanowieniami, postrzegane są jako Słowo widzialne, mające zwykle status drugorzędny wobec zwiastowania werbalnego. Chrztost i Wieczera są wszakże sprawowane z szacunkiem i pietyzmem jako obrzędy ustanowione osobiście przez Pana Kościoła. Wyrazem poszanowania dla Wieczery Pańskiej, jest w opinii ewangelikanów strzeżenie jej od zapatrywań i zachowań niedopuszczalnych, czego gwarantem w opinii większości z nich ma być sporadyczność jej sprawowania. W kręgach ewangelikalnych Eucharystię sprawuje się zwykle w jedną niedzielę miesiąca oraz w największe święta chrześcijańskie. Jest ona obrzędem, przez który Kościół wspomina jedyną i niepowtarzalną ofiarę przebłagalną za grzechy ludzi złożoną przez Jezusa Chrystusa na krzyżu Golgoty. Ryt eucharystyczny stanowi dla chrześcijan z tego kręgu okazję do dokonania rachunku sumienia, opamiętania się z grzechów, odnowienia więzi z Bogiem, dziękczynienia za dzieło zbawienia człowieka i świata oraz spotkania z Chrystusem we wspólnocie chrześcijan. Jest aktem adoracji Trójjedynego Boga, w którym dzięki Duchowi Świętemu przez Syna Bożego wyznawca składa cześć Bogu Ojcu. Wieczera Pańska pobudza i umacnia chrześcijanina na jego drodze naśladowania Jezusa Chrystusa.

Eucharist in Evangelical Communities

Summary

Evangelical tradition within Protestantism does not perceive Eucharist as a focus of spiritual life. Central position is accorded rather to the preached and studied Word of God, which should be practically applied in the daily life of believers. Two sacraments of Baptism and Eucharist, often called "ordinances", are usually treated as visible and at the same time derivative forms of God's Word. Evangelicals celebrate Eucharist (Lord's Supper, Communion) with the deep reverence that is required in the case of the rite instituted by the

Lord of the Church. Most Churches of that tradition officiate Lord's Supper once a month on Sunday and also during the main Christian Feasts (at Good Friday in particular) and view it as a commemoration of the propitiatory sacrifice that Jesus Christ offered once for all on the Cross of Calvary for the salvation of the sinful. Communion is always distributed to all partakers under two kinds: bread and wine. For the believers the Eucharist is an occasion for repentance from sins, renewal of relationship with God, thanksgiving for redemption of humankind and joyful community with Jesus Christ in the midst of the Christian congregation. This is an act of adoration of Triune God that strengthens and nourishes the believer on his or her daily walk.

Dr hab. Tadeusz J. Zieliński – teolog protestancki i prawnik, profesor i dziekan Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie; autor monografii, m. in.: *Iustificatio impii. Usprawiedliwienie „sola fide” jako główny artykuł wiary protestancko-konserwatywnego nurtu Kościoła Anglii* (Warszawa 2002); *Państwo wobec religii w szkole publicznej według orzecznictwa Sądu Najwyższego USA* (wyd. 2, Toruń 2008); redaktor naukowy prac zbiorowych, m.in.: *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe* (Warszawa–Katowice 2010), *Ekumenizm i ewangelicyzm. Studia ofiarowane Profesorowi Karolowi Karskiemu w 70. urodziny* (współredaktor: M. Hintz; Warszawa 2010).